

СИМОН ПЕТЛЮРА. РЕВОЛЮЦІЯ. КОХАННЯ. РОДИНА*

Історико-біографічний нарис

До 100-річчя Української революції (1917–1921 рр.)

Ігор КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор педагогічних наук

**«Дивлячись на нього, вірилось,
що тепер ми перемажемо!»**

Коли у 1917 р. вибухнула Українська національна революція, восени 1917 р. родина С. Петлюри переїхала до Києва. Маленька Леся бачила на вулицях української столиці синьо-жовті прапори, багато українського війська, вусатих козаків з Армії УНР. Це запам'яталось їй на все життя. У Києві Леся з мамою й татом проживали у готелі «Прага» на Володимирській вулиці й підтримували найтісніші стосунки із родиною Степана Сірополка, що теж переїхала із Москви до Києва. Леся чулася своєю у Сірополків, у домі своєї тітки Ніни Михайлівни та її дітей – Леоніда, Юрія, Степана й Олександри, до якої була особливо прихильною: обопільна приязнь і порозуміння зберігалися впродовж усього недовгого життя дівчини. Особливо заприятимилася із Степаном Сірополком, своїм дядьком, який часто читав уголос її улюблені п'єси Жана-Батіста Мольєра. Як пригадувала Олександра, шестилітня Леся, спостережлива і допитлива дівчинка, настійно шмагала: «Стьопа, читай далі».

Українська національна революція поставила С. Петлюру на чолі боротьби за незалежність України. Учасники першого військового з'їзду українців, скликаного у травні 1917 р., обрали Петлюру головою Генерального військового комітету, а 28 червня 1917 р. – генеральним секретарем у військових справах. Петлюрі належить честь організації українських збройних сил, створення української армії – відтворення занедбані традиції збройної боротьби за батьківщину. С. Петлюра увійшов у конфлікт з головою Генерального секретаріату В. Винниченком, який не підтримував створення окремих збройних сил України. На знак протесту він вийшов з уряду, вийшов на Лівобережжя, де почав створювати українські військові частини. Було сформовано гайдамацький кіш Слобідської України, що на початку 1918 р. відіграв вирішальну роль у боях за Київ та в ліквідації повстання більшовиків, центром якого став «Арсенал». Прибуття Симона Петлюри радісно зустріли члени Центральної Ради. І. Гаврилюк писав: «На другий день до Києва прибув Симон Петлюра. У звичайній воляцькій шинелі, з багнетом за плечима, він йшов на чолі чорних гайдамаків, бадьорий, енергійний. Дивлячись на нього, вірилось, що тепер ми перемажемо! Козаки вже й тоді його любили дуже, йшли за ним на все». Авторитет Симона Петлюри був настільки великим, що його дове-

лося ввести до складу Директорії. 14 грудня його військо урочисто ввійшло в Київ.

Ольга Панасівна усвідомлювала, що її чоловік належить не лише родині, і вона мусить бути йому не тільки дружиною, а й спільником його справи, його «плечем». Вона намагалася не тільки підтримувати його, а й брати участь у громадсько-політичному житті Української Народної Республіки. Ольга Петлюра стає активною учасницею українського державницького руху, допомагає українським жінкам біля поранених, в організації культурних жіночих гуртків, що починали створюватися в місті. Ольга почала знайомитися з українським рухом, який не був їй чужий. Декого вона знала особисто ще з Москви, із зустрічей у гуртках або в редакції «Української жизни», з іншими знайомилася вже тут, у Києві. «Вона була захоплена великим піднесенням поважної частини киян, – зазначає дослідник життя родини Петлюр Василь Михальчук, – глибоким патріотизмом українських жінок, з якими їй тут доводилось стрічатись». Зоя Плітас згадує: «В той час тіточка Оля все так само була гарна, енергійна, бадьора, повна віри в нашу перемогу. Вона була доброю товаришкою свого чоловіка Симона Васильовича і підтримувала його на дусі в ті тяжкі часи Визвольних Змагань. Вони жили дуже скромно, не вимагаючи від життя жодних розкошів, не вимагаючи від чоловіка більшої уваги, бо знала й розуміла, що найголовнішим покликанням Симона Петлюри було творення вільної, незалежної Української держави». «У приватному житті скромний, претенсійний, лагідний, доступний для кожного, Симон Васильович на всіх робив дуже приємне враження; здавалось, що не може бути чоловіка, котрого С. В. не міг би переконати. В моральному відношенню кристально чистий, про свої особисті користі він ніколи не дбав» (Сінклер В. Пам'яті С. Петлюри).

Ольга Панасівна піклувалася в ті тяжкі часи не тільки про чоловіка, а й про його матір, яка залишалася в Полтаві. Із листа Ольги Олексіївни Петлюри до Ольги Панасівни від 10 жовтня 1918 р.: «...Дуже дякую Вам, голубочко, за гроші і за ті труди, котрі випали на Вашу долю... Дуже в гарний час прийшли ваші гроші. Бо треба було платити податки... Як рідну дочку благаю Вас сповнити мою нікчемну просьбу. Хоть би в останні дні побачити Вас і хоть у ці хвилини забути своє погане життя...»

У часах Гетьманату обрано його головою Київського губернського земства. Негативне ставлення до уряду діячів Українського на-

* Закінчення. Початок див. у журналі «Історія в рідній школі» № 10, 2019 р.

ціонального союзу спричинило арешт багатьох громадських наших діячів, між ними й С. Петлюри. Симона Петлюру заарештували в липні, але він був попереджений, тому встиг знищити всі докази. Період із 27 липня до 11 листопада 1918 р. С. Петлюра провів у тюрмі за звинуваченням у підготовці антиурядового заколоту. Його утримували без суду. Гетьман П. Скоропадський вимагав суду, і тогочасний міністр юстиції сказав, що не має доказів і судити його не можна. Розглядалося кілька варіантів того, що робити з С. Петлюрою. Один з варіантів – що він «випадково» помре у в'язниці, другий – депортувати його до Європи, а третій – тримати, і як воно буде. Урешті-решт, без суду його тримали і було багато вимог, також тиснула опозиція, щоб Петлюру випустили. У цей період його родина переховувалася за різними адресами. Деякий час Ольга Опанасівна з Лесею перебувала у родині С. Сірополка, яка жила у приміщенні Київської міської публічної бібліотеки. Як згадувала Олександра, одного разу до них завітали знайомі, які переповідали вслякі чутки, що ходили містом, і, між іншим, зауважили, що родина С. Петлюри згоріла. Лесею стурбувала ця звістка, вона з самого раннього дитинства мала вразливу вдачу, переймалася незгодами, що стосувалися її батьків, а згодом розділила їхню трагічну долю.

Гетьман не хотів випускати Петлюру, тому що розвідка доповідала про підготовку збройного виступу. Гетьман був під шаленим тиском з боку свого оточення: зокрема, міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка, ад'ютанта Івана Полтавець-Острияниці. Була сильна ідеологічна атака з боку соціалістів, а також тиск масонських кіл, адже Петлюра був масоном. Та найголовніше – тиск німців. Українські соціалісти направили таємну делегацію до німецького Рейхстагу, де більшість мали соціал-демократи. І, зрештою, з Берліна була вказівка командуванню окупаційних військ звільнити Петлюру. Коли гетьман заявив, що він не бажає звільнення Петлюри, німці заявили, що звільнять його силою. Тобто фактично гетьман був поставлений у безвихідне становище. Гетьман дав вказівку міністру юстиції випустити Петлюру на слово честі. Петлюра дав слово честі, що не братиме участі у збройному повстанні, але того ж дня зустрівся з опозиціонерами, які готували заколот, а вже на другий день відбув до Білої Церкви. Звільнений під тиском громадської думки, німецького командування й масонських кіл, на таємному засіданні Національного Союзу 13 листопада 1918 р. С. Петлюра заявив про свою згоду взяти участь у антигетьманському повстанні. Коли Директорія змінює Гетьманат С. Петлюра стає Головним отаманом УНР.

«У листопаді 1918 року вибухає повстання проти гетьмана, яке проводить Директорія, до складу якої входить і Симон Петлюра, яко Головний Отаман української республіканської армії. Повстання за короткий час набрало великих розмірів: народ начеб стихійно піднявся і пішов туди,

куди повели його вожді – на Київ. Говорили в місті, що близько 500.000 війська Петлюри наступає на Київ. Чи було в дійсності 500.000, ніхто не знає, й встановити точне число при таких умовах було неможливо. У всякому разі вражіння у нас, що знаходилися у Києві, було таке, що йде майже цілий народ і що веде його Петлюра. За кілька часу армія Петлюри здобуває Київ, Гетьман зрікається влади, яку приймає Директорія УНР. З цього моменту велика популярність Симона Петлюри між військовими зросла надзвичайно, і це власне урятувало ситуацію, бо з одного боку треба було провадити війну з російськими більшовиками, що наступали на Київ з півночі, а з другого – треба було упорядкувати армію, більшменш організувати її, бо під час повстання створилося самочинно багато частин різноманітного складу, які визнавали тільки авторитет Симона Петлюри» (Сінклер В. Пам'яті С. Петлюри).

Навала більшовицького війська змусила уряд Директорії залишити Київ і переїхати до Вінниці, потім – до Кам'янця-Подільського, Рівного, Станиславова, а згодом знову повернутися через Тернопіль до Кам'янця-Подільського. С. Петлюра зосередив всю владу в своїх руках і очолив Директорію. «1-го лютого 1919 р. ми повинні були залишити Київ і штаб переїхав до Жмеринки. Тут Головний Отаман щодня приходив до штабу вислухувати оперативний доклад про бойові події на фронті трьох наших військових груп (тоді вже було переведено реорганізацію армії і всі окремі частини зникли); це дало мені можливість пізнати ближче Головного Отамана, зрозуміти його і тим відгадати цю загадку. По-перше, він був великий український патріот, такий, яких кожна нація виховує лише одиницями, фанатик щодо самостійності України. Всі, хто хоч один раз розмовляв з Симоном Петлюрою, той відразу бачив непохитну його твердість в цьому питанні, а це спричинилося до того, що ідея самостійності УНР органічно зв'язалася з іменем Петлюри. По-друге, Петлюра був великий психолог, він знав душу окремого козака і старшини, а знаючи душу окремого вояка, він розумів душу і психологію натовпу, маси військової. Ось чому тільки він міг вимагати від наших частин героїських подвигів, для успішного осягнення яких, здавалось би, не було жадної надії (брак набоїв, відсутність постачання), передаючи свою волю й свою віру в перемогу своїм підлеглим. В особливо ризикованих операціях, коли штаб бачив надію на успіх лише в героїстві військ, він звертався до Головного Отамана з проханням допомоги. Не було випадку, щоб Петлюра відмовився; відразу їхав на фронт і розмовляв з старшинами та козаками. Він говорив... Тоді то постать «звичайної» людини танула, зникала, відмінялася в постать велетня духа й волі. Обличчя його переображалось, світилося, горіло внутрішнім вогнем палкої любові до батьківщини. Його голос звучав твердо, рішуче, його слова були повні такої віри в перемогу і осягнення поставленої мети, так вимагали цієї перемоги, що ця віра передавалася війську,

підіймала його дух, начеб електризувала його, і воно, забуваючи усі труднощі, небезпеку, перенесені злидні і втому, відважно кидалося в бій, і наслідок – несподіваний успіх» (Сінклер В. Пам'яті С. Петлюри). Він був змушений воювати і проти більшовиків, і проти денікінців, і проти Махна. За цих обставин багато уваги довелось приділяти й дипломатичній діяльності – переговорах з представниками Антанти, обміну в Румунії цукру на набої, пошукам підтримки в Польщі. Після укладення Варшавського договору з Польщею 25 квітня 1920 р. польська армія і петлюрівські війська перейшли в наступ по всьому українському фронту, а вже 6 травня практично без опору Червона Армія залишила Київ. Дев'ятого травня генерал Едвард Ридз-Смігли приймав на Хрещатику «парад переможців-визволителів». Поляки так і не дозволили Директорії в'їхати до Києва і всліяко зволікали з передачею влади українській адміністрації на звільнених від більшовиків територіях. Польські генерали ставилися до своїх українських союзників, скажімо м'яко, не найкращим чином. «Ігнорування елементарних прав незалежності Української держави, нехтування її юридичних актів, мови, урядових інститутів; непотрібні, нічим не обґрунтовані позбавлення військових і цивільних захисників цієї держави, безсоромне захоплення і привласнення державного майна, яке коштує мільярди рублів, – все це може викликати і викликає справедливе обурення», – писав С. Петлюра в меморандумі Пілсудському.

**«...стояв на своїй позиції,
не похитнувшись...»**

Подальша боротьба Симона Петлюри проти більшовиків була приречена на поразку. У жовтні 1920 р. Польща уклала перемир'я з радянською Росією, тож війська УНР, які в листопаді 1920 р. перейшли Збруч, були інтерновані у таборах (Тарнів, Пикуличі, Ланцут, Александр Куявецький, Вадивіці, Стшалково, Тухоля, Каліш). «...Люди, що з ним працювали за останніх, найважчих для України часів, кажуть, що це був справжній Державний Муж з умінням поводитись з людьми, обернутись в трудних обставинах, підбадьорити серед бою, виказати особисту кмітливість, що так чарує простих людей. У всякому разі, це була єдина безперечно чесна людина в діях, що їх революція винесла у нас на поверхню життя. Грушевський, пожалесь Боже, що з його сталося; Винниченко крутиться, мов тріска в ополонці; решта – просто дрібні, нікчемні люди. Один Петлюра стояв на своїй позиції, не похитнувшись...» (з нотаток із щоденника Сергія Єфремова, який писав про Петлюру, (до речі, не будучи його однодумцем)).

Щоб не обтяжувати чоловіка, Ольга із семирічною дочкою упродовж півтора року (до 1919 р.) залишалася в Києві. Під чужим прізвиськом із Лесею, наражаючись на арешт, у страху бути викритого, переховувалася по домівках друзів, щоденно міняючи місця проживання, часом ночуючи в льоху, в пивниці, переносила холод і голод. Аж поки дру-

зям Петлюри не вдалося вивезти Ольгу Панасівну з донькою з Києва. Так почалися для родини Петлюр роки поневірянь поза межами України. У ці ж роки Леся не зазнала ні радощів життя, ні радощів кохання. Зате випила вона до дна гірку чашу вигнання, важкого тиску на душу – чужини.

Наприкінці листопада 1919 р. мати і донька виїхали до Праги, де перебувала дипломатична місія УНР на чолі з М. Славінським. Проживаючи з матір'ю недалеко від Праги, Леся навчалась у чеській школі, вивчала чеську мову, в чому їй велику допомогу надавав М. Славінський. Леся досить швидко опанувала її, читала чеські легенди і казки. Вона навіть навчала основам чеської своїх українських приятелів. З ніжністю та любов'ю згадувала пізніше Олександра Сірополк свою першу вчительку чеської мови – Лесею Петлюру. У Чехословаччині Ольга і Леся Петлюри спілкувались з українською громадою. Зокрема, близькими були стосунки з родинами Сірополків, а також українського письменника, видавця, громадського діяча Василя Короліва-Старого, дружина якого – письменниця і перекладачка Наталена Королева – навчала її французької мови, а також водила Лесею по соборах, костелах, церквах, розповідала про життя святих. Лесі подобалася Прага, одне із найчарівніших стародавніх міст Європи, вона захоплювалася гармонійним поєднанням стрімких готичних празьких храмів, їх світлими формами ренесансу, тривожністю бароко і витонченістю ліній класицизму. Леся любила прогулянки Карловим Мостом, найдавнішою пам'яткою Праги, де зібрано унікальні скульптури просто неба. Звідси відкриваються чудові краєвиди на річку Влтаву, на Град, резиденцію чеських правителів, на Градчани, де збереглися унікальні пам'ятки чеської архітектури. У цей час Леся писала своєму Тінеку листи, оскільки С. Петлюра змушений був жити окремо від своєї родини. Симон Васильович відповідав їй, виказуючи свої мрії про майбутнє: «А татко все думає, якби закінчилась війна та він вміст з Лесинькою і матір'ю поїхав би кудись в гори, щоб одпочити».

Після захоплення України військами більшовиків, уряд УНР вимушено переїхав на територію Польщі, до міста Тарнів. Відповідно до закону УНР від 12 листопада 1920 р. «Про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» у Польщі почав діяти Державний Центр УНР на чолі якого став безпосередньо Симон Петлюра. Крім Польщі, багато українців емігрували в інші країни, зокрема до Чехословаччини, Німеччини, Франції, Болгарії, США, Канади. Чисельність української державно-політичної еміграції становила понад 30 тис. осіб. В еміграції С. Петлюра продовжив свою політичну діяльність поєднуючи з публіцистикою і залишаючись на чолі визвольного руху. Його бачення перспективи існування незалежної України мали визначальний вплив на процеси в тогочасній політиці.

Авторитет і вплив Петлюри залишалися високими. Співпраця з Польщею надавала надію, що

територія Наддніпрянщини, окупована більшовиками, буде звільнена. У цей час перед урядом УНР і Симоном Петлюрою постало завдання забезпечити громадянам УНР по можливості мінімальні матеріальні умови існування на території Польщі, хоча це було надзвичайно складно. Однак у тяжких умовах еміграції українці проявили характер і здатність до самоорганізації. Але, на жаль, еміграційне середовище не було єдиним. Опинившись за кордоном, керівні діячі й активні учасники визвольної боротьби по-різному оцінювали причини поразки, її наслідки і перспективи боротьби. Часті зміни урядів, спроби звинуватити один одного, звести особисті рахунки не сприяли подальшій боротьбі. Навіть у цих важких умовах Симон Петлюра виступав за створення виконавчого і законодавчого органів влади, які діяли б в екзилі, вважав необхідністю розширити народовладдя шляхом скликання тимчасового представницького органу – Ради Республіки, яка мала стати запорукою політичної консолідації навколо еміграційного уряду. Сесію Ради скликали 3 лютого 1921 р. у Тарнові. Парламент розгорнув законодавчу діяльність, намагаючись впливати на поточні справи уряду. Але легальне існування Державного Центру УНР продовжувалося недовго.

Після підписання у березні 1921 р. у Ризи польсько-радянського мирного договору уряд УНР і всі його організації втратили свій офіційний статус і право легального існування і на території Польщі. Державні установи були вимушені перейти на напівлегальне становище. Ліквідовувалась дипломатична місія УНР. На місці офіційних почали створювати громадські та благодійні емігрантські організації. Рада Республіки не виправдала сподівань, проіснувавши лише півроку. Через небезпеку бути заарештованим у листопаді 1921 р. С. Петлюра переїхав із Тарнова до Варшави. На той час він усіяло намагається активізувати українську закордонну політику, постійно шукає шляхи для зближення із західними сусідами, щоб через їхнє посередництво знайти для України надійну базу у світовій міжнародній спільноті. Першочерговим завданням закордонної політики уряду УНР в еміграції він бачив відновлення зв'язків з дипломатичними представництвами уряду, які існували і діяли майже у всіх європейських державах. Він наполегливо закликав своїх представників брати участь у всіх міжнародних конференціях в Генуї, Каннах, Женеві, засіданнях Ліги Націй, подаючи від України відповідні меморандуми і заяви, наполягає на проведенні роботи для прийняття України до Міжнародного Товариства Прихильників Ліги Націй.

Через брак коштів на утримання дипломатичних представництв та необхідність їх скоротити С. Петлюра вносить пропозицію про створення Експозитури уряду УНР, тобто мобільної мережі представництв у зарубіжних країнах, які опікувалися б життям української еміграції та координували діяльність дипломатичних представництв. Також брав участь у створенні помісної церкви,

кінцеву модель якої бачив у формі Київської патріархату. С. Петлюра багато сприяв справі популяризації української культури у світі, дбав про освіту, брав участь у створенні українських культурних і науково-дослідних закладів. Велику увагу він приділяв поширенню знань про Україну за її межами. Постійно цікавився підготовкою до видання так званої «Синьо-жовтої книги», в якій різними іноземними мовами розповідалося б про Україну. Доцільно зазначити, що С. Петлюра доклав чимало зусиль для координації діяльності всієї української еміграції. Але внутрішнє становище еміграції було важким: велика розбіжність у поглядах, суперечки партійного та особистісного характеру. Водночас через пропаганду поширювались прорадянські настрої, які компрометували ідею діяльності українських екзильних органів влади за кордоном. Опозиційні настрої переростали в наміри усунути Петлюру з провідного становища в Державному Центрі УНР. Особливо наполягали на цьому та вели підривну діяльність в емігрантському середовищі П. Андрієвський, А. Макаренко і Ф. Швець – колишні члени Директорії УНР, але їх задуми не досягли успіху.

Коли 1922 р. сім'я об'єдналася у Варшаві, С. Петлюра замешкав під прізвиськом Володимира Редліха й надалі здійснював політичне керівництво урядом і військовими підрозділами та українськими інституціями, які перебували на території Польщі. У Польщі перебував також його молодший брат Олександр (у 1930 рр. – майор Війська Польського) та племінник Степан Скрипник (у 1930–1939 рр. – депутат сейму Польщі, згодом митрополит і патріарх Мстислав). Думалося про кінець важкого кочівницького життя. Чорні сторінки еміграції – вгризлися в душу доньки дуже рано, із ранніх дитячих спогадів – чомусь найміцніше – вбився один епізод із життя у Варшаві. У тій Варшаві, що підписувала із Симоном Петлюрою договір воювати спільно з українським військом аж до звільнення України від московських більшовиків – і зламала його; що була винна українському урядові багато мільйонів за постачання та за військове майно і зброю – і не платила тоді нічого.

І ось у тій Варшаві (1922–1923 рр.), голова Української Держави – жив із родиною спільно з дядьком Олександром та охоронцем у великій скруті, в невеликій кімнатці. Все цінніше, що мала родина Головного Отамана та його найбільше оточення, – було продане. Одного ранку батько попросив Лесю почистити його плащ. Плащ, у якому він провів всю боротьбу в Україні. Річ, яка в інших обставинах була би цінною реліквією в Національному музеї. І ось цей плащ – віддає Симон Петлюра своєму ад'ютантові полковнику Доценкові, щоб... той продав його за марний гріш перекупщикам, щоб... купити картоплі і маргарини...». Про цей період життя Ольги Петлюра писала: «Протягом декількох місяців одна їжа – хліб, сіль і помідори, а на гаряче лише – чай». О. Петлюра турбувалася тим, що

«Леся в гатковій старій шапці ще й цю зиму мусить проходити». Але навіть за таких обставин Ольга Опанасівна весь вільний час приділяла вихованню і навчанню дочки Лесі. Сама дає їй консультації (чи уроки) польської мови, щоб дівчинка одержувала повноцінні знання. Як і багато однолітків, донька Симона Васильовича Леся любила малювати, в ранньому віці вже володіла технікою виготовлення писанок. В охороні Головного отамана служив Віктор Цимбал – талановитий маляр, графік (закінчив художню школу в Києві), який пізніше набув світової слави. За спогадами О. Сірополк він багато уваги приділяв художньому вихованню Лесі, заохочував її до малювання, вчив техніці малюнка, впливав на формування її естетичного смаку. З роками Леся не втратила цікавості до творчості свого вчителя, як і взагалі до мистецтва. Згодом заняття дало добрі наслідки. Під час прогулянок вона малювала. Ці та інші малюнки й картини збереглися. Вони, за Д. Степовиком, виказують у Лесі явний мистецький талант. І в цьому чимала заслуга матері – Ольги Опанасівни Петлюри.

Віктор Цимбал народився 16 квітня 1901 р. в с. Ступична на Київщині. Батько його Іван був за фахом учитель, мати Лідія була з роду Волошинів. Сам батько походив з містечка Сміли на Черкащині, і в родині завжди говорили українською мовою, що серед інтелігенції тодішніх часів було явищем не дуже частим. Родина Цимбалів зберігала також українські традиції, і батько Віктора за свої українські тенденції був репресований царською владою та відсидів 4 роки в'язниці в Острозі на Волині. Після в'язниці батько вже не міг вернутися до вчительської праці і став працювати урядовцем на свічковому заводі на Подолі в Києві. Тільки мати, не будучи сама обтяжена арештом, могла далі працювати як учителька. Родина Цимбалів, у якій було разом четверо дітей, проживала від 1907 р. на Притиско-Микільській вулиці в домі під ч. 2, де містилася й канцелярія свічкового заводу.

Віктор, або як його звали дома – Вітя, найстаріший між дітьми, від ранніх років був оточений історичними пам'ятками Подолу, що тоді ще не всі були знищені. Як показувала назва вулиці, вона виходила на соборну площу, де досі стоїть церква св. Миколи Притиска, збудована за козацьких часів 1631 р., на кошти київського міщанина, що називався Залізний Грив. Ця церква є зразком найстарішого кам'яного хрещатого одностовпного храму на Подніпров'ї, що поставив під впливом дерев'яної архітектури. Крім цієї церкви, молодий Цимбал міг ще оглядатися на Подолі церкву Богородиці Пирогощі («Оборонниці мурів»), яка згадується в «Слові о полку Ігореві»: князь Ігор, вернувшись з половецького полону, поїхав до цієї церкви з поклоном. Храм цей, закладений 1131 р., був ще добре збережений, хоч зверху її перебудований, як усі княжі будови Києва. Церква ця була зруйнована більшовиками 1926 р. і сьогодні немає по ній і сліду.

Вчився Віктор у II Київській гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства, в роках 1912–1917. За української влади це була фактично перша українізована гімназія в Києві. Разом з іншими 7 учнями Віктор 1917 р. записався до Студентського куреня, члени якого сходилися в клубі «Родина» на Володимирській вулиці. Тут вони отримували теоретичний вишкіл, потрібний для тих подій, що розгорталися перед молодістю українською державою. Одночасно той курінь вів допоміжну військову службу в скорострільній сотні, яка охороняла будинок Центральної Ради. Трагедією було те, що та молодь у хаосі подій не отримала навіть достатнього військового вишколу. Коли в січні 1918 р. більшовицький уряд вислав на Київ добре зорганізовані полки балтійських матросів під команду колишнього царського полковника М. Муравйова, студентський курінь разом з іншими невеликими з'єднаннями спонтанно вирушив боронити Київ.

Курінь був розбитий під Крутами, де загинуло чимало шкільних товаришів Віктора. Він сам врятувався тим, що його батько просто силою затримав малолітнього сьомикласника і не пустив його з дому. Акт видачи свідочув першого випуску гімназії відбувся врочисто в червні 1918 р. – це був перший випуск української гімназії в Українській Державі. Після закінчення середньої освіти записується до Київського художнього училища до видатного українського митця Олександра Мурашка. Однак через воєнні події змушений їх перервати, вступивши добровольцем у 1917 р. в лави армії Української Народної Республіки. Опинившись із військовою частиною в Кам'яниці-Подільському, поступає до Старшинської школи, у складі якої бере участь у боях аж до листопада 1920 р. Інтернований, перебуваючи в таборах полонених вояків УНР 1920–1922 рр. у Польщі, Цимбал малював портрети, декорації і карикатури в таборових виданнях, цикл «Типи інтернованих». До празького періоду належать численні обкладинки, екслібриси та ілюстрації дитячих книжок, головно для видавництва «Світ дитини» у Львові.

1923 р. Цимбал переходить кордон і знаходить кращі умови для життя й праці в чеській Празі. Там навчається в Мистецько-промисловій школі, яку успішно закінчує в 1928 р. з нагородою одномісячної стипендії до Італії, згодом в Українській студії пластичного мистецтва у Празі, де вчився у проф. Сергія Мако, графіки – в Івана Мозалевського, графічних технік у проф. Кареля. У Празі Цимбал здобув ім'я найкращого графіка Чехо-Словацьчини. 1928 р. Цимбал переїхав до Аргентини, де аж до свого переїзду у 1960 р. до Нью-Йорку працював ілюстратором, а також у комерційній рекламі для фірм Аргентини й США. Постійно співпрацював з українським видавництвом «Світ дитини» у Львові. Цимбал – один з піонерів «видрапуваної техніки». Мав виставки у Буенос-Айресі (1936, 1948, 1956, 1959), а переїхавши 1960 р. до Нью-Йорку, виставлявся там двічі (1960, 1961) і двічі в Детройті (1961, 1963).

Творчість Цимбала позначена сильним впливом символізму; олійні композиції «Три душі», «Катаклізми», «Рік 1933» (голд в Україні), краєвиди з Патагонії. Графічні портрети Т. Шевченка, В. Липинського, Т. Едісона, А. Тосканіні, Д. Скоропадського, Б. Хмельницького, І. Мазепи та ін. Численні політичні карикатури для гумористичного журналу «Міпла» у Буенос-Айресі – разом з Борисом Крюковим – і сатиричних творів («У Лукомор'я», «Репатріація»).

У роки еміграції в Польщі діти українських політичних і культурних діячів об'єдналися в Пласт, метою якого було фізичне вдосконалення та моральний вишкіл українського юнацтва. Леся теж стала пластункою, продовжувала активно займатися самоосвітою – вивчала французьку й німецьку мови, багато читала, особливо вона вирізняла творчість німецького письменника Карла Мая, який писав популярні повісті для молоді. Отже, Леся росла і формувалась як людина зовсім не буденна, що підтверджують її настійні, такі незвичні, як на її вік, прагнення до освіти, до книжок, до мистецтва – до пізнання. Водночас вона була чутливою дитиною, ніжною і прихильною до близьких, до усього живого, що її оточувало. З дитинства любила домашніх тварин – особливо котів і псів, які постійно жили в її поменшанні. Улюбленими прізвиськами в родині Петлюр були: «мій цюцік», «моє котенятко». Про маленьке котеня, яке в Тарново жило у Петлюр, Ольга Опанасівна писала: «Наш «паршивець» все шмаркає, й це певно річ хронічна, але обертається в таку гарну і ніжну китцю, що не тільки ми з Лесею, а й рап-тато її любить».

У цей період С. Петлюру турбувало ще й те, що Леся була досить хворобливою дівчинкою ще змалку. Після одного з літніх відпочинків доньки С. Петлюра у листі до С. Сірополка писав: «Леся трохи краще виглядати почала, стала живішою, а не такою, як зимою була, поганою і жовтою». І в цьому ж листі він висловлював занепокоєння з приводу здоров'я своєї дружини, зазначаючи, що «трохи хвилює мене Оля своїми скаргами на застарілий кашель і не можу я з її листів з'ясувати, чи то кашель бронхіального походження, чи що інше». На початку 1923 р. Ольга Опанасівна перенесла важку операцію, що дуже стурбувало всю родину. Про перебіг її хвороби Симон Васильович сповіщав Сірополків у листі від 2 березня ц. р.: «... що сьогодні можна сказати про стан її здоров'я? Воно тяжке. Сьогодні у мене був Є. К. Лукасевич і повідомив мене про слідує. Другу операцію прийшлося прискорити, бо після консіліума лікарі боялись, як би не було зараження крові, що кінчилось би катастрофічно. Але біда була в тому, що консіліум не міг установити містонаходження матерії (ропи). Прийшлося везти Олю в рентгеновський кабінет і зробити фотографічні знімки (28.02). Після рентгеновських знімків постановили негайно робити операцію. Вона відбулася першого марта. Тяглась дві години. Але ропу знайшли не там, де її показав рентгеновський промінь, а

між серцем і легеньми. Частина ропи під час самої операції прорвалась горлом, ротом і кров'ю. Вчора Оля кашляла кров'ю з сильними мученнями. Вчорашня температура (знову після операції 37,5). Сьогодні до обіду 38,5. Доктор каже, що висока температура ще не є показником чогось лихого. Він і хірург бояться тільки, чи не залишилось щось з ропи в організмі. Близькі два-три дні покажуть це. Коли загальне самопочування Олі буде кращим, то тоді можна дивитись краще на її майбутнє. Сьогодні Оля захотіла їсти і пообідала. Але після того, як її посадили (лежачи їй тяжко), вона зомліла, так, що прийшлося впорскувати камфору. Не знаю, що буде. Надії ні я, ні доктори не губимо. От все, що я можу Вам написати. Операція була тяжка, хоч Доктор дивується, як Оля мужественно її переносила. В перший день операції кашляла кров'ю. Сьогодні вже не кашляє. Після операції вночі трохи спала, але кашель не давав спокою. Сьогодні кашель менше і загальне самопочування (обідала, їла помаранчі) ніби краще. Що покажуть завтрашні дні – напишу...» (із листа від 2.03. 1923 р.)

У 1923 р. становище С. Петлюри значно погіршилося внаслідок відходу від політичного життя маршала Ю. Пілсудського, який до того часу підтримував як Петлюру, так і українську політичну еміграцію. Крім того, виявилися спроби інфільтрації більшовицьких агентів до українських еміграційних осередків. За цих обставин уряд радянської України зажадав від польських властей видати Симона Петлюру як ворога трудящих. Залишатися в Варшаві, де він мешкав з листопада 1921 р. на конспіративних квартирах під прізвиськом Полтавченко або псевдонімом Професор, Головному отаману ставало небезпечним. Водночас перебування С. Петлюри в Польщі не було вигідним і для колишніх союзників. У найближчому оточенні з'являлися радянські агенти і провокатори. Існував навіть план його викрадення або отруєння. Відтак потреба в ретельній конспірації була не надуманою. Уникаючи небезпеки, Симон Петлюра змушений був покинути Варшаву. Як зазначала О. Петлюра: «Він виїхав з Варшави з одною валізкою». 30 грудня 1923 р. Петлюра з паспортом на прізвище Степана Могили залишив Варшаву, де ще полишилися дружина Ольга з донькою Лесею, чекаючи слушної нагоди приїхати до нього. Він перебрався до Угорщини, потім – до Відня, Женеві.

1 січня 1924 р. С. Петлюра і В. Прокопович через Відень виїхали до Будапешта, де ще продовжувала діяти дипломатична місія УНР і угорський уряд доброзичливо ставився до українських емігрантів. Ключову роль у підготовці від'їзду Симона Петлюри з Варшави і підготовці перебування Головного отамана в Будапешті відіграв на той час посол УНР у Німеччині в ранзі міністра – Микола Василько (1868–1924). Микола Миколайович мав надзвичайний авторитет у дипломатичних і державних колах завдяки своєму колосальному професійному досвіду і людським якостям. Присвоєння рангу міністра М. Василь-

ку в квітні 1921 року (тоді він очолював українське дипломатичне представництво в Італії та Швейцарії) було швидше визнанням його заслуг, ніж можливістю отримання пільг. Міністр закордонних справ А. Ніковський повідомив йому про присвоєння звання міністра, «не маючи жадних ілюзій і сентиментів щодо всякої титулятури в теперішньому тяжкому становищі УНР». До думок і порад М. Василька прислухався Голова Директорії. Організацію переїзду лідера Директорії через Будапешт і короткотермінового там перебування було доручено, крім М. Василька, Голові Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині генералу-хорунжому В. Сікевичу (1870–1952).

Сікевич Володимир Васильович народився 5 вересня 1870 р. (за новим стилем) у Таращі на Київщині в родині мирового судді Таращанського повіту Василя Сікевича та Наталії Данилівни (з дому Смолодовичів). Батько – барон Василь Меленійович Сікевич – був предводителем дворянства і головою мирових суддів м. Тараща (Київська обл.), володів маєтками в Москві та Санкт-Петербурзі. З 1888 р. Володимир Сікевич – на службі в царській армії. Першу військову освіту одержав у Володимирському київському кадетському корпусі, потім – у Київському піхотному юнкерському училищі (1890). Служив у 131-му Тираспольському піхотному полку командиром роти, помічником командира батальйону. У царській армії В. Сікевич прослужив 30 років, брав участь у двох війнах: японсько-російській і Першій світовій. Був двічі поранений, дослужився до ранга генерал-майора, нагороджений 7 орденами, багатьма медалями, Георгіївською золотою зброєю.

У 1917 р. він командував 36-ю армійською бригадою, та коли прогрімилі Лютневі події Російської революції, В. Сікевич взявся за українізацію своєї частини, відокремивши українців у 2-й Український полк. Залучення до акції генерала В. Сікевича не було ситуативним. Зі свого боку М. Василько, очевидно, довіряв йому керівникові дипломатичної місії, знаючи прихильне ставлення до Головного отамана. «Коли вибухнула революція, то він кинув царську службу, зукраїнізував своє військо і пішов на службу українському народові і його владі, Українській Центральній Раді», – згадував один із друзів В. Сікевича. Він брав участь у 1, 2, 3 Військових з'їздах у Києві. Як відомо, саме під час першого Всеукраїнського військового з'їзду Симона Петлюри було обрано головою Українського Військового Генерального Комітету. Другий з'їзд було скликано вже з ініціативи голови УВГК. Тут було проголошено Перший Універсал Української Центральної Ради.

У складі Генерального секретаріату УЦР С. Петлюра обійняв посаду генерального секретаря військових справ. Своєю позицією він викликав щире повагу В. Сікевича. Весною 1918 р. Володимир Сікевич очолив 3-й Гайдамацький полк Запорізького загону, сформованого під проводом

С. Петлюри. Наприкінці 1918 р. В. Сікевич зі своїм полком (10 липня 1918 р. його призначено на посаду командира 31-го Черкаського кадрового полку) приєднався до військ Директорії, які рухалися з Білої Церкви до Києва, й був спрямований у розпорядження головнокомандувача повстанськими військами С. Петлюри. Війська Директорії увійшли в Київ 19 грудня 1918 р.

Надалі державно-політична та громадська діяльність В. Сікевича була нерозривно пов'язана з долею УНР. На початку 1919 р. В. Сікевич очолював Угорську філію Військово-санітарної місії в справах полонених у Будапешті, створив станцію для військовополонених, опікувався їх поверненням додому. Після скасування Військово-санітарних місій в Центральній і Східній Європі влітку 1920 р. він очолював Відділ Українського Червоного Хреста, а 9 грудня 1920 р. – Надзвичайну дипломатичну місію УНР в Угорщині. У серпні 1922 р. полковника В. Сікевича було підвищено до рангу генерал-хорунжого. Якщо його попередник на чолі місії – М. Галаган – працював в умовах перманентної зміни влади в Угорщині, то В. Сікевичу довелося спілкуватися від імені УНР лише з диктатором М. Хорті. Противник більшовизму, він зберіг всі дипломатичні імунітети за репрезентантами «нерадянської» України. Відтак в українського дипломата склалися доволі толерантні стосунки з угорською владою, що давало підстави С. Петлюрі сподіватися на прихильне ставлення до нього в Угорщині.

Доручення з'ясувати умови перебування в Будапешті В. Сікевич отримав безпосередньо від С. Петлюри. У листі до В. Сікевича він наполягав на забезпеченні згоди Начальника Держави М. Хорті на його приїзд до угорської столиці. С. Петлюра планував прибути з секретарем (без родини) і просив підшукати помешкання з двох кімнат (не в готелі) поблизу приміщення місії. Виконання доручення Головного отамана стало справою честі для генерала. Уже 4 листопада доповів С. Петлюри про деталі підготовки угорського та транзитних австрійського і чеського паспортів (необхідність надіслання фотографій та уточнення прізвищ, оскільки приїзд планувався інкогніто), а незабаром повідомив про «згоду тамошніх кругів» на приїзд лідера Директорії.

14 листопада до справи долучився М. Василько, до компетенції якого належали видатки Головного отамана за кордоном. Він тактовно просив з'ясувати вартість житла, щоб «пан Головний Отаман міг жити з своїм секретарем, хоч і не розкішно, що не відповідало б його бажанню і звичкам, але все-таки відповідно своєму стану». Лише 3 грудня надійшли фотографії. Паспорт для Петлюри В. Сікевич мав отримати на ім'я Стефана Могилы, В. Прокопович в'їжджав до Угорщини за власним прізвищем. Головний отаман планував залишити Варшаву до Різдвяних свят.

Так, як дослідила доктор історичних наук, професор Ірина Матяш, упродовж жовтня-грудня 1923 р. В. Сікевич підготував перебування

С. Петлюри в Будапешті, забезпечив необхідними документами, узгодив відповідні питання з угорським урядом, підшукав помешкання і отримав фінансування. Водночас від'їзд С. Петлюри із Варшави дав підстави В. Сікевичеві для невтішних висновків. Він усвідомив невідворотність наближення фіналу діяльності місії й спробував отримати через американське посольство в Будапешті візу дипломатичного кур'єра. Однак отримання такої візи мало погоджуватися послом США в Берліні. Єдиною людиною, здатною допомогти в цій справі, був М. Василько. До нього й звернувся 15 грудня В. Сікевич, мотивуючи наявністю в США «великої української колонії» та необхідністю поїздки кур'єра до Вашингтона на два-три тижні раз на два місяці для спілкування з українським представником Мишугою. Однак, імовірно, через загострення хвороби (він страждав на важку форму астми) М. Василько не встиг допомогти колезі.

Отримавши паспорти й необхідні документи, 30 грудня 1923 р. Симон Петлюра разом із Вячеславом Прокоповичем виїхав з Варшави. Справжні причини від'їзду Головного отамана не розголошувалися. Офіційна версія передбачала повернення. С. Петлюра «не покинув справу, а виїхав для справи, не втік з Польщі, а виїхав легально з поворотними візами. Коли побачить, що в Європі можна щось зробити, то він там залишиться на довший час, а коли переконається, що його перебування нічого позитивного не дає, то тоді хутко повернеться», – писав начальник його охорони М. Чеботарів сотнику В. Шевченку.

На шляху до угорської столиці С. Петлюра і В. Прокопович зупинилися у Відні, де зустріли 1924 р. у колі українських емігрантів: родин П. Чижевського, Є. Чикаленка та ін. 2 січня Головний отаман з'явився в помешканні Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Будапешті, на Margitrakpart, 53. В. Сікевич передав йому 4 млн угорських крон, надісланих М. Васильком. Деякий час Симон Петлюра перебував в угорській столиці як керівник прес-бюро місії, зупинившись у приватному помешканні. За дорученням Голови Директорії генерал Сікевич організував переклад його інтерв'ю зі співробітником «Рус-прес», передрукованого «Ділом», французькою та англійськими мовами й передав його «як інформаційний комунікат місцевим амбасадам». Підготовлені С. Петлюрою повідомлення про останні події в Україні було передано до друку в місцевих газетах. При цьому перебування в Будапешті С. Петлюра розглядав як «тимчасове», передбачаючи виїхати «у більш відповідне місце». Ішлося про Рим або Париж.

З'ясувати можливість виїзду до Італії С. Петлюра доручив В. Сікевичу, зважаючи на його добрі стосунки з місцевою владою, котра, з огляду на спільність ідеологічних засад із тодішньою італійською диктатурою, могла посприяти в цій справі. 2 лютого для забезпечення його перебування в угорській столиці В. Сікевич отримав від М. Василька наступні 4 млн крон. Для детальної

розмови й обговорення планів вибору остаточного місця осідку Головного отамана до Будапешту навідувався, щойно одужавши від хвороби, М. Василько. Там було прийнято рішення щодо «більш відповідного місця», яким мав стати Париж. За кілька місяців після цієї зустрічі, 2 серпня 1924 р., М. Василько пішов із життя в санаторії німецького курортного містечка Райхенгаль, а В. Сікевич залишив дипломатичну службу. 2 квітня 1924 р. генерал В. Сікевич отримав повідомлення про припинення угорським урядом «на підставі політичних поглядів» діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. Наступного дня голова місії розпочав ліквідаційні заходи й підготовку документів для архіву. А 12 травня 1924 р. він видав останній наказ.

Перебування С. Петлюри в Будапешті певною мірою вирішило подальшу долю генерала В. Сікевича. Від Голови Директорії він отримав повноваження щодо здійснення спеціальної місії «виучити імміграційні обставини в Канаді». Саме до Канади радив виїжджати йому й англійський колега. У червні 1924 р. генерал В. Сікевич з родиною прибув до Вінніпегу, а згодом оселився на маленькій фермі під Торонто. Тут проводив активну суспільну працю: брав участь у роботі Ради Української бібліотеки імені С. В. Петлюри в Парижі, українського товариства «Просвіта» імені М. Грушевського в Торонто. Найдорожчою з-поміж численних нагород кадрового військового (ордени св. Станіслава, св. Анни, св. Володимира) були Хрест Симона Петлюри та Пропам'ятний Хрест УГА.

24 травня 1924 р. С. Петлюра виїздить до Цюріха в Швейцарії (через Прагу і Відень). 8 серпня 1924 р. переїхав до Женеви, де також ще діяла дипломатична місія УНР (хоча й не визнана) при Лізі націй на чолі з Олесандром Шульгіним.

Женева була одним із головних центрів світової політики. До цього міста з'їжджалися політики з усього світу, а також численні політичні емігранти. У Женеві С. Петлюра докладає максимум зусиль, прагнучи офіційного визнання для місії УНР при Лізі Націй, але вже у Європі і чути не хотів про місію держави, яка не існує вже більше трьох років. С. Петлюра, як стверджують деякі автори, прагнув визнання й Великої ложі України масонським координаційним центром, але й на цій царині успіху не мав. Імовірно, у Женеві, в якій розташовувався один із світових центрів «масонського інтернаціоналу», проживали деякі окремі представники Великої ложі України, на підтримку яких і розраховував С. Петлюра, вирушаючи до Женеви. Так, Н. Свитков в книжці «Масонство в русской емиграции» (Париж, 1932) вказує на той факт, що, незважаючи на репресії з боку більшовицького режиму, членам Великої ложі України вдалося врятувати її ядро, перенісши діяльність її головного офісу до Женеви. Адресою «Асоціації масонського інтернаціоналу» була вулиця де Ліон, 61. Але через інтриги Моркотуна, який наполягав на усуненні Головного Отамана від міжнародного масонства та активної політичної діяльності, С. Петлюри не вдалося реалізувати

мети своєї поїздки до Женеви. С. Петлюра потрапив у зачароване коло невдач. Значно погіршила фінансове становище С. Петлюри і смерть у серпні 1924 р. Миколи Василька, який обіцяв сприяти створенню фонду матеріальної допомоги С. Петлюрі. У С. Петлюри та В. Прокоповича у кишенях полишилося 100 франків. Вони змушені були обмежити раціон свого харчування гарячим чаєм і смаженими кабачками. У ці дні С. Петлюра писав Шумицькому: «Матеріальних засобів жодних» – і винощував плани повернутись до родини в Польщу. Але змушений був від них відмовитися, бо вважає, що «це лише ще більше буде каламутити національну атмосферу, яка трохи стала яснішою після мого від'їзду з Варшави, і фактично стає хрестом на більш-менш самостійності нашої акції».

Він пройнявся глибокою повагою до палкої і шляхетної Франції

16 жовтня 1924 р. С. Петлюра отримує дозвіл на в'їзд до Франції. У жовтні 1924 р. (іншими даними весною 1925 р.), після декількох років еміграції в Польщі, Австрії, Угорщині та Швейцарії, С. Петлюра прибуває до столиці Франції Парижа. Незадовго перед тим у листі до Миколи Шумицького писав: «Мені хотілося б пожити хоч місяць у спокійній обстановці, бо маю таку моральну утому і такі пошарпані нерви, дякуючи всьому, що прийшлося пережити, що мрію про спокій – хоч протягом одного місяця – як про передумову і моральні рівноваги, і дальшої праці». У Парижі Симон Петлюра проживе неповні 20 місяців. Останні в його житті.

За цей час він чотири рази змінить помешкання, то передчуваючи близьку загибель, то навіпки – безжурно нехтуючи всіма пересторогами. Французький автор Ален Дерош писав про приїзд С. Петлюри до Франції: «Вірний друг Антанти і, зокрема, французького народу, Петлюра сподівався дістати в нашій країні гостинну зустріч. Щодо цього він не повинен був розчаруватися у своїх надіях. Франція завжди справляла на українського патріота своєрідний дивовижний вплив. Він захоплювався духом і цивілізацією нашого народу, який дав світові Декарта, Паскаля, Вольтера, Пастера... Він пройнявся глибокою повагою до палкої і шляхетної Франції, яка також якихось сто п'ятдесят років тому скинула ярмо тиранії, потрясаючи перед монархічними державами Європи славною «Декларацією прав людини і громадянина», провісницею нової ери». Як згадував князь Ян Токаржевський-Карашевич, Головний Отаман війська УНР обрав для помешкання столицю Франції не випадково: «Тут зібралися творці грецької незалежності, тут будувалися проекти об'єднання Італії, тут оселилися сербські, чеські, інші іммігранти... Франція, був колись час, стояла в перших рядах націй, що допомагали визвольним змаганням». Численні українські іммігранти, які почали прибувати до Франції з 1922–1923 рр. – хто з польських таборів, а хто на заробітки, не воліли гуртуватися

у спільну, політично свідому громаду. Як бувало не раз і не два в історії, українські структури, загалом небагаті та невливові, більше сперечалися й змагалися між собою, ніж із зовнішніми політичними супротивниками. Але він залишався лідером Української держави в екзилі, продовжував виконувати обов'язки голови Директорії і Головного Отамана Української народної республіки. Старався, як міг, щоб його уряд у вигнанні став центром боротьби з більшовизмом, не втрачав надії об'єднати українців до спільної дії.

Симон Петлюра розраховував налагодити дипломатичні та політичні зв'язки для українського уряду в екзилі, шукав можливості нового імовірного союзництва у боротьбі проти більшовицького захоплення України. Тоді, коли багато західних політиків сподівалися на воскресіння колишньої могутності Російської імперії, Петлюра вважав, що «ми повинні скомпрометувати ідею реставрації великої Росії як ідею нереальну, штучну і невивідну для Європи, натомість виставляючи план поділу її, як найбільш доцільне розв'язання остогидлої, неспокійної справи, що все тайла у собі загрозу і небезпеку для Європи, що й тепер таїть у собі ті ж самі тенденції, та поборювати наміри деяких груп еміграції прихилити українців до федеративного співжиття з нею». У листі до прем'єра А. Левицького від 14 травня 1922 р. він наголошує, що «найбільшою перешкодою для визнання суверенності України є гіпноз самого імені Росія. Цей гіпноз треба розвіяти, особливо в Америці та Франції. Справу поділу Росії треба поставити як справу покою цілого світу, як справу європейської рівноваги та реально-матеріальної вигоди держав, у тій конфігурації їх, що уклалась після Версальського трактату». Розуміючи силу загрози радянської Росії для всього світу, Петлюра розтлумачує далеким і близьким сусідам на Заході, що «...всі держави, утворені після 1917 р. на території бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування і будуть завжди zagrożеними, поки на півдні бувшої імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу. Тільки вона одна, як найсильніша численністю свого населення, матеріальними ресурсами і мілітарною відпорністю, може бути базою, підставою більш-менш незахищеного життя державних новотворів, з бувшої Росії організованих. Тільки постановля і зміцнення цієї держави може фактично вирішити долю Росії і призвести до остаточного та безповоротного поділу її».

Разом із однодумцями Симон Петлюра організовує видання тижневика «Тризуб», перший номер якого побачив світ 15 жовтня 1925 р., останній – за Другої світової війни, у 1940 р. Часопис широко висвітлював політичні та культурні процеси, що відбувалися на підрадянській Україні та еміграції, інформував про стан української справи на міжнародній арені. Перші кілька місяців у Парижі Петлюра прожив сам, без родини. Його першим помешканням були дві скромні кімнати з кухнею на третьому поверсі по вулиці Бельгран, 27. Професор Володимир Коваль згадує про

бідність, від якої потерпав у ті часи український лідер: «Він обідав без вина за 4 франки в день». Головний отаман війська УНР вів у Парижі одноманітне життя. «Матеріально, стан і мій, і Прокіповича не став кращим, ніж у Женеві, – писав він в одному з листів у грудні 1924 р. – Перебиваємось із хліба на квас». Діставшись до Парижа С. Петлюра почувався самотнім, він прагнув з'єднатися зі своєю родиною, турбувався Лесиною освітою. У квітні 1925 р. він писав до С. Сірополка: «Сподіваюсь у кінці літа перевезти до себе Олю і Лесю. Французьку візу вже вислав для них. Трудно з помешканням, але якось, може, цю канитель полагоджу. Хотілося б скоріш перетягти Олю і Лесю сюди, щоб дати змогу Лесі вчитись».

Петлюра самотужки боровся з холодом, вкурював по 40 дешевих цигарок на день: «Ти мене, Лесік, питаєш, скільки я цигарок на день палю? – пише 1925-го в листі до доньки в Варшаву. – Можу тобі правду написати: від 30 до 40. Коли нічого не пишу, то палю менше, коли ж беру перо до рук, то виходить більше: сама рука якось тягнеться до цигарки. Тільки і тютюн тут і цигарки – лихі! На тютюн тут державна монополія, так само, як і на запалки, отож через це він і не дуже добрий. Купувати ж англійський тютюн (він куди кращий) мені не по кишені». Він часто хворіє. «Почуваю я себе фізично – зле, але лікуватися тут не дуже зручно: грошей це великих коштує, – пише Петлюра дружині 22 травня 1925 р. – Отже, й не знаю, що робити? Поки що обмежусь домашніми засобами: жоху багато, щоб змучитися, втомився, тоді лягаю на ліжко і читаю. Спати вдень не можу, хоч і хотів би заснути, аби всяка чепуха в голову не лізла... Твій Симон». Правда, щодня відвідував паризькі музеї, бібліотеки, церкви та ... цвинтарі.

Український політичний діяч та історик Ян Токаржевський-Карашевич згадує, що найпершою паризькою прогулянкою голови уряду УНР було кількогодинне знайомство зі старовинним цвинтарем Пер-Лашез. Він же каже, ніби часом Петлюра передчував близьку загибель. Сучасники згадують, що отаман часто навідувався до могили української художниці, його знаменитої землячки з Полтавщини Марії Башкирцевої, яка спочивала на цвинтарі Пассі в Парижі. Марії також випало коротке життя на чужині та гучна посмертна слава: Башкирцева стала першою українською художницею, роботи якої придбав Лувр. І за цих непростих обставин Симон Васильович не забуває своїх милих дівчаток. «Дорога Лесю! Вітаю тебе з днем янгола і бажаю всього кращого. Хотів би тебе за вушка потягати в цей день та пригорнути до себе. Роблю це заочно. Дуже мене цікавить, чи отримали ви з мамою по парі панчіх, які я вислав вам? Якщо вони дійшли, то напишіть мені, чи прийшлися вони до ноги та чи колір вподобався. Тут всі ходять в панчохах такого кольору. У день іменин ви мене з мамою згадайте, але вже не так, як восени, коли я був такою свинею, що забув про день народження моєї дочки. Більш ніж коли, в цей день я ду-

шею з вами обома. Напиши мені, чи мама тобі спекла солоденький пиріжок? Чи може шоколадку чи щось інше купила? Тут порівняно дешево коштують помаранчі. Жалко, що на митниці беруть ціло – а то я послав би їх тобі на іменини. Ну, бажаю тобі, мій цюцік, усього кращого. Міцно тебе цілую. Обніми за мене маму» (із листа Симона Петлюри з Парижа до 13-річної доньки Олесі, яка з матір'ю тоді ще жила у Варшаві 4 квітня 1925 р.). «Радий я, що твоя нова учителька французької мови тобі подобається. <...> То добре, що ти їй даєш вірні пояснення до нашої мапи, але сама ти ніколи в душі не гаси віри, що наші землі ще будуть нашими. Вони повинні бути нашими, коли ми хотітимемо їх та научимось усі умінню зробити їх своїми. Трудна це наука, але не неможлива. <...> За цей час я дуже багато книжок прочитав та передумав, а з усього цього такий висновок зробив: інакше і я працював би і поведився, коли б довелось знову боротись за Україну. Тільки ж немає в мене певности, що за мого віку ця боротьба розпочнеться. Скоріше всього, що за Україну боротись буде молодше покоління, до якого і ти будеш належати. Дай Бог, щоб цьому поколінню пощастило більше як нашому!» (3 листа до дочки (22 травня 1925 р.).

Другою квартирою, на кілька місяців, С. Петлюри став звичайний готельний номер по вулиці Доменіль, 192. Пан отаман прожив тут до приїзду дружини Ольги й доньки Лесі у другій половині (серпень) 1925 р., коли у доньки закінчився академічний рік у навчанні. Вони оселилися у невеличкому номері готелю, на третьому поверсі, що на вулиці Тенар, 7 (rue Rue Thnard). Цей готель знаходиться неподалік відомої Сорбонни у п'ятому районі Парижу, ще його називають студентським Латинським кварталом (фр. Quartier Latin). Тому тут переважно мешкали студенти та викладачі, а також особи з найближчого кола спілкування отамана. Життя налагоджувалося. «23 травня, на день своїх іменин, приймав усіх, хто приходив скласти йому свої побажання, – згадує один із друзів Петлюри. – Увечері зібралось усе близьке оточення отамана. Він був у добром настрої, веселий, спокійний. Було в хаті 13 осіб. Пан отаман жартував і сміявся з тих, хто вірив у забобони».

Отаман Петлюра й надалі працював над своїми ідеями щодо України. Боровся за державність і був гідним лідером Української визвольної боротьби. І коли значна частина високих українських урядників та міністрів виїхали за кордон ще у січні 1919 р. з великими сумами державних грошей, то Головний Отаман вважав ганебним користатися державним майном персонально. Тому не розкішним було життя родини, по переїзді з «гостинної» Польщі до так само «гостинної» Франції. Але і тут треба було остерігатися більшовицьких агентів, часто міняти помешкання, жити під чужим прізвиськом.

З огляду на безпеку, в Парижі Симону Петлюрі доводилося жити окремо від сім'ї. Нелегальне становище не давало змоги Петлюрі знайти

працю. Родина бідувала, продали всі дорогоцінності. Матеріальні засоби – допомога приятелів. Вірні «петлюрівці», хоч не один сам важко заробляв на хліб на чужині, вважали обов'язком честі допомогти у скруті родині Симона Петлюри. Але і цих мізерних коштів С. Петлюра не завжди дозволяв собі брати. Одного разу, довідавшись про фінансову скруту колишнього голови Директорії, соратник по справі Ю. Гуменюк надіслав йому трохи грошей. «Дякую за Ваше бажання допомогти мені персонально в моєму житті, та повинен відмовитися від цієї допомоги, – відписав Петлюра Гуменюкові 10 травня 1926 року. – Я знаю добре, що Вам оті доляри з неба не падають, і що кожний цент доводиться Вам заробляти тяжкою працею. З мого боку було б зле, коли б я запрацьоване руками наших, хоч би й по-приязню до мене настроєних людей, зайтикував особисто для себе. На це я не маю права. Отож присланих Вами 128 франків і 5 канадських долярів для своїх потреб прийняти від Вас не можу. Проживу якось і без них».

Родина сама шукала засобів до життя. Ольга Панасівна заробляла вишиванням на замовлення та продаж. Близький приятель Ян Торжевський-Карашевич С. Петлюри згадував про становище родини: «Помешкання з двох бідненьких неотоплюваних кімнат. ... Коли згадуєш той холод у цьому помешканні, з яким Отаман боровся, роздмухуючи сам вугілля у каміні, коли згадуєш скромність щоденної страви та бідність хатньої обстановки, начиння, то вже не серце стискається, а сльози льються з очей. Серце стискається, дивлячись на такі обставини, в яких жив вождь нації, голова Директорії!... «Та Петлюра і за цих умов працював для визволення України. Він видавав у Франції журнал, пропагував подальшу боротьбу з твердою вірою, що «незалежна Українська держава таки буде».

Незважаючи на матеріальні нестатки, батьки дбали, щоб дати доньці добру освіту, розвинути її природний потяг до набуття знань і творчості. Насамперед прагнули, щоб опанувала вона українську історію й літературу. Леся знала багато з історії України. Особлива роль у цьому належала матері, яка приділяла їй максимум своєї уваги, але й наймала також приватних учителів. Леся була гарною і розумною дитиною, усім цікавилася, про все допитувалася, дуже швидко навчилася читати по-українському і по-французькому, дуже багато читала. Вчилася малювати, пробувала писати вірші. З літератури найбільше любила твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, а з французьких – Дюма, Гюго та ін.

С. Петлюра опікувався освітою й загальним розвитком доньки, прилучав її до мистецтва, показував Париж, виводив до Лувру, палацу якого є зразком французької архітектури XVII–XVIII ст., а його музеї – найбільшими скарбниціями світової культури. Тато з Лесею відвідали могилу молодій талановитій малярки українського походження, яка рано пішла з життя, – Марії Башкирцевої. Навчальний 1925/26 рік Леся розпочала в па-

ризькому ліцеї Фенельон, одному з найкращих ліцеїв фізико-математичного профілю. Вчитися у французькому навчальному закладі Лесі було досить важко, що не могло не турбувати батька: «На перших порах їй, бідній, тяжко приходиться, але я надіюсь, що за пару місяців вона труднощі мови і французької системи навчання переборє». Леся опанувала (французьку мову разом із батьком, вони багато читали. Як зазначала її мати, «Симон Васильович на французькій мові дуже багато читав про Наполеона... Він був радий, що вже вільно і хутко читає, мав з Лесею йти забирати каталоги різних французьких видавництв». Спогади сучасників С. Петлюри засвідчують, що «... доньку свою він страшенно любив, бачив у ній продовження всього свого життя, часто про неї з своїми близькими говорив. Говорив про її листи, говорив про те, що її цікавить, про те, що вона любить, чим займається. Цими розмовами, які й тепер згадуються, сугестував зацікавлення нею, учив любити її».

Дівчинка щирим серцем любила батьків, а за Україну не раз молилася разом із мамою. У дешевій квартирі на вулиці Тенар помагає Леся батькові в його праці на хліб щоденний, вислухує його науки і наставлень, перебирає від нього його велику любов до Батьківщини, його віру в її звільнення від московського ката. Глибока любов і дружба в'язала її напівдитяче серце з Ним. Згодом Леся в листі до матері від 26 травня 1930 р. засвідчить високу і благородну любов між батьками і свою любов до них обох: «В той мент в мене раптово з'явилася свідомість моєї любови до вас обох, і такої великої та крилатої, що майже дух спирався! Не дивлячись на ваші повні доброти й ніжності лица, і хоч, ви, певно, і не могли тоді не відчутти нашого родинного щастя, ви не могли теж знати, що діялось зі мною. Я, звичайно, не знала, як дати вам зрозуміти мій стан – я мала лише одну ясну думку: «Коли так любити, нащо розлучатися?!» Донечку Лесею батьки виховували у душі полум'яної любові до України, до української мови. Кожен її лист до мами починався словами «дорога мамо», а закінчується «цілую тебе». Незважаючи на те, що Леся не вчилася в українській школі й не одержала систематичної освіти з української мови, але у своїх листах виявила чистоту рідної мови і правильність словживання. Любов до мови, отже, їй прищепили передусім батьки.

10 травня 1926 р. Симон Петлюра у Парижі відзначав у ресторані свій день народження в колі друзів. Неподалік, за столиком, сидів Махно. З ним було кілька знайомих. Невдовзі чоловік, з яким він гаряче сперечався, невдоволено підвівся і вийшов. Не знав тоді Симон, що Махно ледве вмовив анархіста С. Шварцбарда не вбивати Петлюру, таким чином віддячивши за те, що 1923 р. Петлюра врятував його в Польщі від розправи петлюрівських офіцерів, котрі вважали, що він перешкоджає вести боротьбу за створення самостійної України. Леся також вітала з днем народження свого тата, який приймав по-здоровлення й від Ольги Опанасівни та свого

найближчого оточення. Як зазначали сучасники у своїх спогадах, він був невеселим і гості це помітили. Почуття смутку ще збільшилось, коли хтось зауважив, що новоприбулий є тринадцятим, але, хоча С. Петлюра і пожартував з тих, хто вірив у забобони, проте якась тінь над присутніми пролетіла.

У номері готелю, де мешкав отаман, не було кухні, тож сім'я Петлюри частенько обідала у дешевому ресторанчику «Бульйон Шартъє» (фр. Bouillon chartier), що на вул. Расін, 3 (rue Racine). 25 травня 1926 р., останній день життя Симона Петлюри, тісно пов'язаний із цим закладом. Його дружина захворіла і не пішла до ресторану. Того дня Петлюра обідав один. Вийшовши з «Бульйон Шартъє», він зупинився біля книгарні, розглядав щось крізь вітрину. І раптом серед білого дня пролунало сім пострілів, кулі були спрямовані в українського лідера. Вбивцю затримали і доставили до комісаріату...

Кількість свідків у справі С. Петлюри сягала понад 30 осіб. На суді було представлено понад 200 документів про намагання уряду Петлюри зупинити погроми єврейського населення. Проте суд присяжних департаменту Сена завдяки сприянню так званих Комітетів оборони та політичним обставинам виправдав вбивцю та присудив сплатити штраф у розмірі одного франка за забруднену бруківку.

«Я піду шляхами свого батька!»

Несподівана смерть любого чоловіка від ворожих куль підступного ворога не зламала Ольгу Панасівну – вона і далі відважно несла свій хрест, призначений волею Всевишнього, хоч і були хвилини, коли питалася Бога: «Пощо ж мене, Господи, бережеш на світі?» Злиденне життя та нестатки Ольга Опанасівна переносила без нарікань. Але найболючіше їй було переносити муки від образливих, несправедливих нарікань на чоловіка від колишніх «соратників» по зброї за програму війну з більшовиками, звинувачення у єврейських погромах і вбивствах. Щирий соратник Отамана з боєм у серці говорив: «Усі, хто зраджував, всі, для кого українська справа була предметом спекуляції і продажу, поспішили скласти вину на нього». Підступні закиди С. Петлюри підірвали здоров'я дружини, вона тяжко захворіла, почала втрачати слух.

Смерть батька і несправедливий вирок суду його вбивцеві болюче пережила чотирнадцятирічна Леся, хоч заради мами того не виявляла, була зовнішньо спокійною. Найбільше вразило її ставлення студенток гімназії, де вона вчилася: ті почали уникати її товариства як дочки злочинця, вбивці невинних дітей. Усі ці умови та напівголодне дитинство, повне переживань, страху, страждань і невпевненості у завтрашньому дні, призвели до невиліковної хвороби – сухот. Дослідники (В. Михальчук, Д. Степовик) доводять, що хвороба постала з морально-духовної рани, спричиненої вбивством батька, Симона Петлюри, яка почала зростати, поширюватись

і перекинулася на організм дівчини, даючи початок туберкульозному захворюванню... Довідавшись про це, Ольга Панасівна почала вживати усіх заходів, щоб дочка видужала. Та хвороба не покидала Леся упродовж 15 років, аж до кінця її життя. Найболючіше для Лесі було те, що лікарі заборонили їй вчитися. Маючи надію вилікуватися і бути потрібною Україні, Леся почала вчитися заочно: «Я хочу вчитися, вчитися, вчитися! Я так, так багато загубила часу для науки! Я хочу все знати, всього навчатися. Я повернувся в Україну, хочу всі свої знання передати нашому народові, бути корисною для нього. Я піду шляхами свого батька!» – говорила друзям. Вона завзято взялася до науки, дописувала до українського журналу «Молоде життя». Духовний світ дівчини читач може відкрити для себе з її віршів, хоч літературна спадщина Лесі Петлюри і невелика. Вірші почала писати рано, але, будучи досить вибагливою до себе, частину їх знищила. Як влучно зазначив професор Дмитро Степовик, її внутрішній світ успадкований від «характеристики внутрішньородинних взаємин Симона Петлюри, що відзначалися гуманністю і шляхетністю». А Лесині почуття... це не тільки любов доньки до батьків (що є природно і нормально), а й до своїх перших учителів, які виховували в неї любов до України, вселяли в серце найсвятіше почуття патріотизму». Напрочуд дорослими звучать її вірші «Прапор», «Народе мій», «Правда переможе» тощо. У вірші «Правда переможе» Леся ніби вказує нам, сучасникам, які перепони ми мусимо здолати:

На твоєму шляху

Криваві перепони,

І вуха чують скрізь

Ідкий і злісний глум.

Своєрідною є поетична притча «Добрий вчинок» (схожа за своїм змістом на притчу про добро-го самарянина), коли вже не по роках зрілий автор ніби пророчо бачить помилки правителів світу:

Шукаючи Месію, царі згубили раз

Свою зорю провідну,

Що вказувала шлях...

Тремтливе, майже трагічно-патетичне ставлення молодої дівчини до нашої державної, такої рідної, символіки – у вірші «Прапор»:

О прапор наш, України стяг шовковий,

Як сяєш ти в повітрі золотім!

І хто б сказав,

скільки страждань і крові

Блищить слізьми у полиску твоім!

А скільки щастя в полиску яскравім!

Скільки в нім віри, сонця і змагань!

До правди й сили, до міцної волі

Скільки посвят й великих поривань!

Навчаючись в університеті, Леся брала активну участь у діяльності українських пластових організацій у Франції. Вона цікавилась не тільки наукою, а й філософією. Належність до «Пласту» та французьких скаутів позначилась на її роздумах. Релігійні мотиви її виховання перегорілися з роздумами про пошук молодою людиною сенсу життя. «Людина, – пише Леся, – не уявна без ре-

альности праці, громади, інтелектуальних зусиль, релігійних виконувачів... Вона робить із власного життєвого досвіду вагоме відкриття у своїх духовних пошуках, що є квінтесенцією євангельського вчення: «Дві абсолютні правди вивершують мою свідомість: одна метафізичного характеру – Бог є – і друга надприродного – Бог є любов».

Леся любила свій народ і переймалася його життям. У листі до О. Сірополка вона пише: «Мені ходить головне про культуру духу. Я не сумніваюсь, що матеріальна культура розвинеться на Україні дуже гарно. Що ж до культури духу, то бачу заздалегідь страшенну саламаху: наприклад, в Україні читачі мимоволі затроєні різним світським мотлохом: цензура... ідей обмежила, а то й скривила світогляд нашого покоління...».

Сімейні реліквії і твори Лесі Петлюри свідчать про високу духовність родини Великого Сина України. Але хвороба Лесі прогресувала. За порадою лікаря та з допомогою друзів мати перевезла доньку до кліматичного санаторію в Камболя-Бен у надії, що чудове повітря Пиренейських гір зможе перебороти тяжку недугу. Далеко від друзів і знайомих мати і донька почувалися дуже самотніми. І там живуть вони самотньо, лише час до часу відвідувані вірними приятелями: вдовами, що від душевних потрясень втратили слух, і вона, що в двадцять дев'ять років виглядала п'ятнадцятилітньою дівчинкою, – лише в великих сумних очах зорили пережиті роки і біль.

Це були часи Другої світової війни – комунікація і доставка харчів у санаторій були утруднені. Війна тяжко відображається на їхньому житті. Вони втрачають зв'язок із більшістю приятелів. Поки ці приятелі відшукали можливості зв'язатися, переслати допомогу – злидні знову підривають здоров'я Лесі. Але і за цих обставин Леся і тут не сиділа без діла: готувала лекції до університету (вчилася на заочному відділенні), перечитувала класичну французьку літературу, писала листи друзям і знайомим. У листі до матері від 02.07.1930 р. вона пише: «Я б дуже бажала мати тут «Історію України». Бач, на днях я спробувала зробити собі конспект історії України по пам'яті і побачила, що дуже багато забула, особливо з часів Великої Руїни. Можеш собі уявити наскільки це мені неприємно».

Переживаючи матеріальну скруту з надзвичайною витривалістю і спокоем, донька підтримувала цим матер. І хоча з липня 1941 р. важкохвора Леся майже не виходила на вулицю, але пильно слідувала за військово-політичними подіями Другої світової війни. Її особливо хвилювала доля сплюндрованої більшовиками й гітлерівцями України. Леся мріє про повернення на рідну землю разом із Батьком, мріє про дідів будиночок на Константиноградській вулиці у рідній Полтаві, про животнове повітря Криму... І від цих мрій Леся ожила, здоров'я поправлялося. Аж – несподіване погіршення. Йшла ж війна, брак вітамінів і догляду призвів до згасання. Уранці 6 листопада 1941 р. з останньою усмішкою до любої мами Леся згасла, відійшовши до свого великого Батька...

Леся тимчасово було поховано на кладовищі у Комболя-Бен. Вона передчасно померла у віці 29 років. І з них 22 роки вона «провела на скитальщині», як зазначалося в одному з некрологів. Загинула молода сила. Якби їй судилося, зазначає Д. Степовик, «прожити не тридцять, а нормальний вік – 75–80 років, то Україна мала б у когорті видатних своїх дочок ХХ ст. ще одне ім'я, скажімо, видатного науковця, мисткиню, громадську діячку чи активну учасницю жіночого руху». Згодом її прах було перенесено в могилу Симона Петлюри на цвинтарі Монпарнас у Парижі.

Ольга Опанасівна залишилася безпомічна в чужій країні, з-поміж чужих людей. Нове велике горе тяжко відбилосся на здоров'ї Ольги Панасівни. Вона хворіла, та все ж не уникала людей, цікавилася громадським і політичним життям, а понад усе – подіями в Україні. Ніжно і щиро, до останніх днів опікувалися Ольгою Опанасівною дружина колишнього Голови Ради Міністрів Уряду УНР Єлизавета Прокопович та родина генерала Удовиченка, у помешканні яких вона проживала. Єдиною її розрадою було доглядати могилу на кладовищі Монпарнас, де лежали найдорожчі їй люди. Митрополит Мстислав, син сестри Петлюри, так охарактеризував Ольгу Панасівну: «В ній була велич душі, яку рідко можна зустріти в наш убогий духовно час».

Останні роки вона довго хворіла, майже нічого не чула, ледь говорила. Однак, навіть перебуваючи у такому стані, Ольга Панасівна зберігала силу духу й завжди з радістю вітала своїх відвідувачів: рідних, знайомих і гостей. Усі визначні особи української еміграції вважали за свій обов'язок нанести їй візит. Померла Ольга Панасівна 23 листопада 1959 року. Похована в родинній могилі на кладовищі Монпарнас поряд із чоловіком та донькою.

«Жертовність його родини ...»

Батько С. Петлюри помер у 1909 р., мати – у 1919 р., на третій день після звільнення з ув'язнення, в якому її тримали більшовики. Доля братів і сестер С. Петлюри склалася трагічно. Найстарший брат Іван в останньому класі Полтавської духовної семінарії захворів на сухоти і помер у 1900 р. Старший брат Федір після семінарії закінчив сільськогосподарський інститут, працював земським агрономом в Кобеляцькому повіті, належав до УРП. У квітні 1907 р. був знайдений мертвим біля дверей своєї оселі. Молодший брат Олександр (1888–1951) після закінчення семінарії вступив до військового училища. Учасник Першої світової війни, капітан. У листопаді 1917 р. перейшов на службу до Армії УНР, командував батальйоном особистої охорони С. Петлюри, батальйоном 3-ї залізної дивізії. До 1924 р. перебував біля брата, мав звання полковника. Після від'їзду С. Петлюри в Париж, залишився в Польщі. У вересні 1939 р. як комбат польської армії воював проти німців. У 1944 р., рятуючись від «совітів», виїхав до Німеччини, а звідти до Канади. Помер у Торонто. Його син Володимир викладав у коледжі фізику і математику.

Старші сестри С. Петлюри померли молодими: Єфросинія у 1918 р., після того, як постриглася в черниці під іменем Гавриїли; Тетяна – на першому році заміжжя (її чоловіком був полтавець, власник свідного заводу Павло Іваненко). Марина і Феодосія залишилися старими дівами. У 1937 р. вони були заарештовані за «демонстрацію петлюрівщини» і розстріляні енкаведистами. Маріянна вийшла заміж за полтавця Івана Скрипника і народила сина Степана, який у 1919 р. служив хорунжим у петлюрівській армії, а після поразки визвольних змагань разом із дядьком емігрував до Польщі. Після Другої світової війни С. Скрипник став архієпископом Української автокефальної церкви Мстиславом, патріархом Київським і всієї України. Його рідний брат Сильвестр, теж священник, був розстріляний у Полтаві в жовтні 1937 р. Тогож 1937 р. був розстріляний ще один син Маріяни – Андрій, який працював ветеринаром у Чернігові. Молодший син Валеріан був ув'язнений і вийшов на свободу лише в 1952 р.

Трагічна смерть Отамана, жертвність його родини ще виразніше підкреслила їх унікальність і масштаб особистостей в історії України ХХ ст. Постаць одного з найбільш харизматичних лідерів Української революції і після смерті залишалася символом національно-визвольної боротьби, а термін «петлюрівщина» був синонімом ворога радянської влади. Не випадково більшовицька пропаганда докладала всіх можливих зусиль для карикатуризації образу С. Петлюри, замовчування та фальсифікації його діяльності, життя і боротьби членів його родини. Наслідки цієї агресивної пропаганди не подолані остаточно ще й сьогодні. «Навіть сьогодні його ім'я залишається символом боротьби за свободу українського народу, символом реорганізації Східної Європи і символом майбутнього відродження 45-мільйонного українського народу» (М. Ковалевський «Симон Петлюра. Національний герой України»).

Обов'язок нової генерації українців – повернути справжній образ С. Петлюри українській національній історичній пам'яті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) / В. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2004. – № 3. – С. 112–126.
2. Горевалов С. Видавничу діяльність Симона Петлюри як складова культурологічного дискурсу / С. Горевалов, І. Савчин // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Матер. міжнар. наук. конф., 10–12 жовтня 2005 р. – Ужгород, 2005. – 448 с.
3. Губарець В. Симон Петлюра на еміграції / В. Губарець // Пам'ять століть. – 2009. – № 3–4. – С. 171–178.
4. Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: Життя і діяльність. К., 2005.
5. Денисенко А. Поранене серце нації / А. Денисенко // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С. 71–73.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914) / Д. Дорошенко. – Вінніпег-Манітоба: Тризуб, 1949. – 167 с.
7. Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К., 1992.

8. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України (1879–1926) / В. Іванис. – Торонто-Канада: «5-а сторіччя союзу бувших українських воєнків», 1952. – 255 с.

9. Кучерук О. Чи не настав час поставити меморіальну дошку Симонові Петлюрі на будинку колишнього КГБ СРСР у Москві? / О. Кучерук // Пам'ять століть. – 1999. – № 6. – С. 153–154.

10. Лемещенко Г. Вечір, присвячений Симону Петлюрі / Г. Лемещенко, В. Піскун // Слово і час. – 1994. – № 4–5. – С. 45–46.

11. Литвин С. Одна із спроб С. Петлюри докликати Європи / С. Литвин // Людина і політика. – 2000. – № 1. – С. 22–24.

12. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.

13. Нартов В. В. Симон Петлюра / В. В. Нартов // Видатні особистості України. – Х.: Книжковий Клуб, 2007. – С. 159–164.

14. Онацький Є. Чесність з ідеєю / Є. Онацький // Пам'ять століть. – 1999. – № 3. – С. 124–128.

15. Пасенко І. Симон Петлюра і його доба / І. Пасенко // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 66–67.

16. Петлюра Симон Васильович // 100 знаменитих людей України / Т. Харченко, О. Ю. Очкурова, І. А. Рудичева. – Харків: Фолио, 2004. – С. 338–343.

17. Петлюра С. Из русской печати / С. Петлюра // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 618, 9–74.

18. Петлюра С. Московська воша. Оповідання дядька Семена про те, як московські воші цять Україну та що з ними треба робити / С. Петлюра. – Київ: Фотовідеосервіс, 1993. – 80 с. – (Бібліотека Українця, № 19).

19. Петлюра С. Народе Український: Вибрані статті, листи, документи / С. Петлюра. – Харків: Лівий берег, 1992. – 148 с.

20. Петлюра С. Про переорієнтування / С. Петлюра // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С. 5–13.

21. Петлюра С. Статті / С. Петлюра [упор. ст. Климчук О. О.]. – Київ: Дніпро, 1993. – 340 с.

22. Петлюра С. Статті. Листи. Документи: Т. 2. / С. Петлюра; [ред. кол. Т. Гунчак, Л. Дражевська, П. Йосипшин та ін.]; Укр. видна АН у США. Б-ка ім. С. Петлюри в Парижі. – Нью-Йорк: [б.в.], 1979. – 627 с.

23. Симон Петлюра (1879–1926): літератор, громадсько-політичний діяч, воєначальник // Сто найвідоміших українців / М. Гнатюк, Л. Громошенко, Л. Семака та ін. Київ: Орфей Москва: Вече, 2002. – С. 406–415.

24. Петлюра Леся. Народе мій, улюблений... / Леся Петлюра; упоряд., вступ. ст., комент. Т. І. Квашар; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України Київ: Б.в., 2009. – 667 с.

25. Сергійчук В. І. Симон Петлюра – Вид. 2-ге, доп. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. – 568 с. – [Українські державники].

26. Савченко В. А. Симон Петлюра / В. А. Савченко. – Харків: Фолио, 2005. – 416 с. – (Время и судьбы).

27. Саликовский А. Большой вопрос / А. Саликовский // Украинская жизнь. – 1912. – № 2. – С. 22–32.

28. Саликовский А. На ложном пути / А. Саликовский // Украинская жизнь. – 1913. – № 4. – С. 70–74.

29. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко; [вступ. ст. С. Ільницький Т. Беднаржова]. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.

30. Табачник Д. В. Вбивство Симона Петлюри. УІЖ. – 1992. – № 7/8, 9.

31. Табачник Д. Постріли на тихій вулиці Расіна (Нотатки історика про вбивство Симона Петлюри) / Д. Табачник // Київська старовина. – 1999. – Ч. 1. – С. 146–155; – Ч. 2. – С. 153–162.

32. Табачник Д. Сім пострілів у Симона Петлюру / Д. Табачник // Вітчизна. – 1991. – Ч. 9.